

УДК 340.151

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.46>**Мацелюх І.А.***д.ю.н., доцент, професор кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВІРИ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Перша половина XIV століття принесла значні трансформації в українському суспільстві, зумовлені занепадом української державності та інкорпорацією її етнічних територій до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. В умовах втрати територій церква виступала як майже єдиний інститут, що зберігав консолідуючу національну роль, виконуючи місію захисту суспільних відносин.

При аналізі стратифікації видів злочинів проти віри у період приналежності України до Великого князівства Литовського слід зазначити, що ця тема залишається недостатньо розробленою, однак все ж не залишається поза увагою вчених. Над нею працювали науковці львівської школи історії права, такі як І. Бойко, М. Бедрій, Б. Тищик, І. Терлюк; представники школи історії права Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. Гриценко, В. Капелюшний О. Вовк та інші. Відтак, маємо на меті проаналізувати правові пам'ятки Великого князівства Литовського та представити власну систему злочинів проти віри.

У Руській державі основним злочином проти віри вважалося сповідання політеїзму або здійснення язичницьких ритуалів. В той час як Велике князівство Литовське зосередило свої правові заходи на оборону християнства від впливів ісламу та іудаїзму. Попри відсутність явних дискримінаційних заходів проти мусульман та євреїв, які не лише мешкали на території держави, а й відкрито сповідували свої вірування, було введено специ-

фічне обмеження: заборона тримати християн у рабстві. Ця норма була вперше закріплена у Литовському Статуті 1529 року і продовжувала діяти у наступних його редакціях. Як зазначено у Першому Литовському Статуті: «Постановляємо, якщо якийсь жид або татарин будь-якого стану християнина купив або взяв у заставу, від цього часу наказуємо воєводам, старостам, державцям, щоб вони довідалися про це і звільнили кожного християнина з неволі у жида або татарина» (Роз. 11, арт. 5., I Лит. Статуту) [1, с. 282].

Злочин апостазії (відмова від християнської віри) був вперше зафіксований у Литовському Статуті 1566 року і згодом включений до Третього Литовського Статуту. Віровідступництво трактувалося як злочин з високим рівнем суспільної загрози, особливо коли відбувалась зміна віри на іудаїзм чи іслам. Також злочинними вважались дії, що спонукали, заохочували або підбурювали до відмови від християнства, як зазначено в статуті: «Ні в жидівство, ні в бусурманство намовляти або обрізати не мають, а якби то посміли вчинити, то без усякої милості карати» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [2, с. 387; 3, с. 312]. Приписи статті також забороняли кастрацію, що являлась нововведенням у законодавстві того часу. Ймовірно, зміни в соціально-політичному устрої спонукали до встановлення такої заборони.

Артикул 5 розділу 12 Другого Литовського Статуту та артикул 9 розділу 12 Третього Литовського Статуту встановлювали спеціальні обмеження для іудеїв та мусульман

щодо зайняття державних посад, включаючи участь у засіданні пани-рад. У статутах прописано: «Уставуємо і від цього часу хочемо, щоб жид, татарин і кожен бусурман не був призначений на посаду і на будь-який вряд від нас, Господаря, або від наших панів-рад» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [2, с. 387; 3, с. 312].

Положення артикулів включали нововведення, згідно з яким жінка, що годувала дітей іновірців, вважалася злочинницею. Така норма відсутня у правових документах попередніх епох. Однак у Великому князівстві Литовському ця заборона була закріплена в редакціях Другого та Третього Статутів, де зазначалося: «А мамки християнки у дітей жидівських і усіяких бусурманських бути не мають» (Роз. 12, арт. 5, II Лит. Статуту; Роз. 12, арт. 9, III Лит. Статуту) [2, с. 387; 3, с. 312]. Це, імовірно, було зроблено з метою запобігання зближення християн з представниками інших релігій і збереження християнської гегемонії у багатоконфесійному суспільстві.

Єдиним документом, що вказував на протиправність єретичних дій, була Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра, адресована призначеному Київському митрополиту Йосифу та православним єпископам Литовським і Руським землям, що стосувалася недоторканності Святительського суду і церковного майна, видана 20 березня 1499 року на підставі так званого «Свитку Ярослава». В інших правових документах згадки про цей вид злочину відсутні. Можливо, це було обумовлено політикою державної влади підтримувати християнство в цілому в країні, де співіснували різні конфесії – православні, католики, а пізніше протестанти та греко-католики. Існування однієї правдивої віри та оголошення інших єретичних могло спричинити внутрішні конфлікти, тому влада відмовилася від законодавчих ініціатив у цій сфері [4, с. 138].

Чаклунство визнавалося одним із серйозних злочинів проти віри. У Руській державі цьому злочину приділялася значна увага в різ-

них джерелах церковного права, в той час як у Великому князівстві Литовському він отримав менше правового регулювання. Суворі санкції проти чародійства були встановлені вперше у Судебнику великого князя Казимира 1468 року. Згідно з пунктом 18 цього кодексу, смертна кара могла бути застосована до особи, підозрюваної у вчиненні злочину, яка намагалася уникнути відповідальності за допомогою чаклунства. Текст статті говорить: «Якщо крадія піддасть тортурам, а він знає зілля, і докази проти нього міцні: наприклад, був відомий крадієм, або його вже катували і про це відала околиця, то такого зіллярника, навіть якщо він не зізнається під тортурами, повісити» [5, с. 51]. З цього положення стає зрозуміло, що сам факт використання зілля не вважався достатньою підставою для притягнення до відповідальності, але використання чаклунства для перешкоджання судовому розслідуванню каралося [5, с. 87]. Судова практика того часу включала численні випадки порушення кримінальних справ і притягнення до відповідальності за чаклунство у всіх його формах та проявах. [6, с. 9–13].

Заборону вчинення чаклунства зустрічаємо не тільки у світському, але й у церковному законодавстві. Наприклад, у Грамоті Константинопольського патріарха Єремія II, виданій у 1586 році на підтримку заснування Львівського церковного братства, осуду підлягали не лише особи, що займалися ворожінням чи чаклунством, а й ті, хто до них звертався за допомогою. Устав братства чітко говорить: «Якщо в якомусь місті або селі знайдеться чаклунка або ворожка, то нехай будуть відлучені від церкви ті, хто дияволом спокушені, йдуть до чародійок і ворожок» [6, с. 9–13]. Це підкреслює серйозне ставлення церкви до будь-яких форм відступництва від віровчення та залучення до заборонених практик, які вважалися загрозою для духовної чистоти і порядку.

Однак, незважаючи на законодавчі заборони, язичницькі традиції волхвування, чародійства та ворожіння залишалися невикон-

ріненими. Як зазначив історик церкви Іван Огієнко (митрополит Іларіон), всі церковні заборони не мали значного впливу, адже віра в чарівників та ворожбитів була глибоко закорінена: «Чарівники, відуни знали усе минуле й майбутнє людини, добре допомагали зіллями та заговорами при недугах». Митрополит вказував, що під впливом християнства заговори почали інтегруватися з молитвами і були включені до Требників. Однак, позитивна трансформація чаклунства не усувала його негативного впливу, коли злі люди застосовували чари для шкоди іншим через слово, погляд чи зілля. Суспільство, налякане і обережне до злих чаклунів, які оголошували себе знавцями доль, активно прагнуло притягти їх до відповідальності [7, с. 217].

Соборні джерела церковного права, а саме Правила Віленського православного собору 1509 року, здійснили значне розширення кваліфікаційних ознак злочинів проти віри, вводячи нові категорії злочинів, які не були охоплені світським законодавством. Це стосується таких злочинів, як симонія, порушення права патронату та недозволене використання Кормчої Книги світськими особами. Означені види церковних злочинів не згадувалися у правових документах попередньої епохи і з'явилися внаслідок особливих суспільно-політичних обставин, які формувалися в процесі взаємодії держави і церкви в Великому князівстві Литовському.

Симонія, яка означає продаж церковних посад, вимагання матеріальної вигоди за надання церковних послуг або підкуп виборців церковних ієрархів, стала наслідком численних порушень церковних правил священнослужителями. Традиційно, замість конкурентного проведення виборів на єпископські посади, ці посади часто купувалися від світської влади; настоятелі придбавали приходи, а ченці – ігуменські місця в монастирях. Правила Віленського собору 1509 року покликані були викоренити цю ганебну практику. Вони забороняли торгівлю духовними посадами, індульгенцію та переслідували

порушення правил рукоположення та зловживання у виборчому процесі церковних архієреїв. В першому правилі Собору чітко зазначено: «Дехто з нашого закону, заради мирської зради і влади, ще за живого і здорового єпископа, перш ніж він помре, на те єпископство зазіхають підкупом і купують його без згоди на те митрополитів єпископів, і без розгляду князів і панів нашого закону грецького, що забороняємо згідно канонічних правил» [4, с. 140].

Порушення права патронату з боку світської влади також вважалося церковними ієрархами Київської митрополії злочином проти віри. Згідно з церковними правилами, патронам церков заборонялося звільняти священнослужителів без дозволу відповідного єпископа та самовільно призначати на їх місце нових. У випадку виявлення таких дій, церква накладала заборону на проведення богослужінь священником, призначеним без належного дозволу. Такий підхід свідчив про серйозне ставлення церкви до збереження своєї автономії та контроль над духовними питаннями в умовах втручання світської влади [8, с. 113; 19, с. 120].

До злочинів проти віри 13-те правило Віленського собору зараховує спроби мирян читати і тлумачити Кормчу Книгу, церковні правила та канони [9, с. 120–121]. Переконані, запровадження такої норми відбулось на тлі розширення реформаційних рухів у XVI столітті, що прагнули спростити релігійні обряди та зменшити матеріальне навантаження на вірян, спираючись на тексти Святого Письма. Церковне законодавство, у відповідь на реформаційні виклики, надавало священнослужителям ексклюзивне право на тлумачення та застосування доктрин Кормчої Книги, канонів, що дозволяло їм зберігати контроль над всім церковно-правовим простором.

Висновки. Отже, на основі аналізу відповідних правових джерел було виділено різновиди злочинів проти віри та церкви, які характерні для Великого князівства Литовського. Загалом законодавець захищав засади хри-

стіянства без особливого фокусу на будь-яку одну з його гілок. Так, світські правові джерела включали відповідальність за діяння, такі як утримання християн іновірцями у неволі, апостазія або заохочення до неї, осклоплення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іудеїв чи мусульман, ересь, чародійство. До того ж, церковне право доповнило перелік зло-

чинів такими правопорушеннями, як симонія, порушення права патронату, а також заборону мирянам користуватися Кормчою Книгою та читати чи тлумачити церковні канони. Означений підхід відображає специфічну взаємодію між світським і церковним правом у регулюванні релігійних відносин в контексті соціально-політичних умов того часу.

Анотація

Подана публікація презентує глибокий юридичний аналіз злочинів проти християнської віри, що були включені в законодавство Великого князівства Литовського, а також описані у джерелах церковного права. Детально розглянуто класифікацію таких злочинів, їх історичну еволюцію та специфіку складу. Аналіз охоплює зміни в законодавстві, які спрямовані на регулювання переслідувань за злочини проти віри та їх вплив на суспільні відносини.

Також розглядаються методологічні підходи до класифікації цих злочинів, які знайшли своє відображення в наукових роботах. Включено огляд наукових дискусій та інтерпретацій, які відображають різні історіографічні підходи та теоретичні концепції, які допомагають краще визначити динаміку та складність елементів.

Виділено різновиди злочинів проти віри та церкви, які характерні для Великого князівства Литовського. Стверджується, що законодавець того часу захищав засади християнства без особливого фокусу на будь-яку одну з його гілок. Так, світські правові джерела включали відповідальність за діяння, такі як утримання християн іновірцями у неволі, апостазія або заохочення до неї, осклоплення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іудеїв чи мусульман, ересь, чародійство. До того ж, церковне право доповнило перелік злочинів такими правопорушеннями, як симонія, порушення права патронату, а також заборону мирянам користуватися Кормчою Книгою та читати чи тлумачити церковні канони. Означений підхід відображає специфічну взаємодію між світським і церковним правом у регулюванні релігійних відносин в контексті соціально-політичних умов того часу.

Зміст статті розширює розуміння формування та застосування церковного права у контексті соціокультурних та політичних реалій того часу, враховуючи як збереження традиційних релігійних норм, так і адаптацію до нових умов суспільного розвитку.

Ключові слова: злочини проти віри, кримінальне право, доба Середньовіччя, литовсько-руський період, Велике князівство Литовське, Литовський статут, види злочинів, склад злочину.

Matseliukh I. A. The system of crimes against the faith in the legal monuments of the Grand duchy of Lithuania (XIV – first half of the XVI century)

Summary

The publication presents an in-depth legal analysis of crimes against the Christian faith, which were included in the legislation of the Grand Duchy of Lithuania, as well as described in the sources of church law. The classification of such crimes, their historical evolution and the specifics of their composition are considered in detail. The analysis covers legislative changes aimed at regulating prosecutions for crimes against faith and their impact on public relations.

Methodological approaches to the classification of these crimes, which were reflected in scientific works, are also considered. Included is an overview of scholarly debates and interpretations

that reflect different historiographical approaches and theoretical concepts that help better define the dynamics and complexity of the elements.

Types of crimes against faith and the church, which are characteristic of the Grand Duchy of Lithuania, are highlighted. It is argued that the legislator of the time defended the foundations of Christianity without particular focus on any one of its branches. Thus, secular legal sources included responsibility for acts such as keeping Christians in captivity by non-believers, apostasy or encouraging it, castration, feeding of Jewish or Muslim children by nursing women, heresy, witchcraft. In addition, ecclesiastical law added to the list of crimes such offenses as simony, violation of the right of patronage, as well as the prohibition of laymen to use the *Kormcha Knyga* and to read or interpret church canons. The defined approach reflects the specific interaction between secular and church law in the regulation of religious relations in the context of the socio-political conditions of that time.

The content of the article expands the understanding of the formation and application of church law in the context of the socio-cultural and political realities of that time, taking into account both the preservation of traditional religious norms and adaptation to new conditions of social development.

Key words: crimes against faith, criminal law, the Middle Ages, the Lithuanian-Russian period, the Grand Duchy of Lithuania, the Lithuanian Statute, types of crimes, composition of the crime.

Список використаних джерел:

1. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
2. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. 558 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 3. Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. 566 с.
4. Мацелюх І. А. Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України: монографія. Київ: Талком, 2018. 332 с.
5. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв, 2009. 112 с.
6. Мацелюх І. А. Класифікація та характеристика злочинів проти віри у Великому князівстві Литовському. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2018. Том 29 (68). № 2. С. 9–13.
7. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу / упорядник М. Тимошик. Київ, 2016. 440 с.
8. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 306 с.
9. Ісіченко І. Історія Християнської церкви в Україні. Харків, 2003. 472 с.